
Г.О. Зубань,
Слов'янський державний педагогічний університет

СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ АГРЕСІЇ У ФІЛОСОФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

*Людина є унікальною тим, що вона становить
єдиний рід масових убивць; це єдина істота,
яка не годиться для свого ж суспільства.
Чому ж це так?
Н.Тінберген*

До феномена агресії людство виявило зацікавленість із давніх часів, проте і сьогодні агресія є предметом науково-практичних досліджень.

Слово “агресія” походить від латинського *aggrēdi*, що означає “нападати”, проте значення їй надавалося не завжди однакове. До початку ХІХ ст. агресивною вважали будь-яку активну поведінку, як доброзичливу, так і ворожу. Пізніше значення цього слова змінилося, стало більш вузьким, а саме – ворожа поведінка щодо навколишніх.

У світлі цих тенденцій не можна не визнати, що насильство і конфлікт належать до найсерйозніших проблем, перед якими сьогодні опинилося людство. Метою даної статті є соціально-антропологічне обґрунтування агресії у філософії ХХ ст. Зауважимо, що в цій галузі працювало чимало науковців, серед яких З.Фрейд, Е.Фромм, К.Лоренц, Г.Маркузе, Р.Докінз, К.Ясперс, Г.Сельє, А.Гелен, Ф.Александр, Ф.Перлз та ін.

Агресія в буденній мові представлена чисельними термінами. Агресія може бути як “доброякісною” (наполегливість, напористість, спортивна злість, мужність, сміливість, хоробрість, відвага, воля, амбіції), так і “злорякісною” (насильство, жорстокість, нахабство, зло), і власне останній тип агресії, за Е.Фроммом, є деструктивним. Деструктивна агресія завжди асоціювалася з таким філософсько-етичним поняттям, як зло.

К.Лоренц вважає, що між різними людськими популяціями все-таки є відмінності в їх початковому (вродженому) ступені агресивності, що сталося внаслідок природного відбору. Як приклад надзвичайно агресивного народу він наводить плем'я індіців Юту. На думку Лоренца, людина є агресивною, оскільки відбилася від приматів. Оскільки останні є травоядними тваринами, то в них абсолютно відсутній властивий хижакам “інстинкт вбивці”. У хижаків для збереження виду в результаті еволюції мав виникнути механізм, гальмуючий внутрішньовидову агресію, оскільки “інстинкт вбивці”, спрямований на собі подібних, призвів би до загального вимирання виду. Отже, природа не могла передбачити те, що в руках “голої мавпи з'явиться смертоносна зброя” [4, 23]. К.Лоренц тлумачить агресію як рушійну силу боротьби за виживання, причому ця боротьба відбувається здебільшого всередині одного виду [4, 23].

На думку Р.Докінза, людина – це егоїстична машина, яка запрограмована на те, щоб забезпечувати свої гени, продовжувати рід в умовах жорсткої конкуренції за потрібні ресурсні бази, що, своєю чергою, примушує одну “машину для виживання” жорстоко знищувати іншу. З огляду на це виходить, що *Homo Sapiens* – єдиний вид, здатний вбивати подібних до себе, створюючи умови для того, щоб перетворитися на *Homo Aggredi*.

Р.Маркузе доходить висновку, що цивілізація перманентно потребує сублімації і десексуалізації, а це, своєю чергою, послаблює Ерос, при цьому вивільняючи його руйнівний двійник Танатос, тобто агресію. “Це загрожує культурі розпадом

інстинктів, причому прагнення до смерті (руйнування, деструкції...) намагається взяти верх над інстинктами життя (творенням)” [5, 36].

Засновник психоаналізу З.Фрейд вперше сформулював своє розуміння агресії у праці “Три нариси з історії сексуальності”. У ній він розглядав агресію як поєднання Еросу (лібідо – початку, що творить) і Танатоса (мортидо – деструктивного початку) з перевагою останнього, тобто як злиття сексуального інстинкту й інстинкту смерті за домінування останнього. З.Фрейд вважав, що агресія в людині – це вияв і доказ біологічного інстинкту смерті. Він стверджував, що Танатос протистоїть Еросу, і його метою є повернення до неорганічного стану. Але в такому разі яким чином людина живе досить довго, маючи вроджений інстинкт смерті? З.Фрейд вважав, що існує механізм нейтралізації внутрішньої агресії, який є головною функцією его. Але его не з'являється одночасно з народженням дитини, а формується в процесі її розвитку. Цікаво, що одночасно з його формуванням починає розвиватися і механізм нейтралізації агресії.

Досягнення будь-якої мети вимагає від людини контролювання низки чинників, які зустрічаються на шляху до мети (ці чинники або сприяють, або перешкоджають досягненню мети). Мету людина формулює як прагнення подолати хаос і дістатися певного впорядкування. Тоді агресія стає модульованою енергією, спрямованою на усунення перешкод, що ведуть до мети.

Учень З.Фрейда, А.Адлер, дійшов висновку, що агресивний інстинкт стає еквівалентом психічної енергії, яка використовується для компенсаторного подолання (агресивним шляхом) органічних недоліків, властивих тому чи іншому індивіду. Він відзначав, що “нестійка психологічна рівновага відновлюється за допомогою задоволення примітивного потягу через збудження і вияв агресивного імпульсу”. У разі одночасного вияву сексуального й агресивного інстинктів, останній, на думку А.Адлера, завжди домінує. Надалі філософ доходить висновку, що агресивний інстинкт (імпульс) є способом подолання перешкод на шляху до мети, вітальних потреб і адаптації [1, 44].

Е.Фромм вирізняє два різновиди агресії. Перший є загальним як для людини, так і для тварин, це – філогенетично закладений імпульс до атаки або до втечі, залежно від ситуації (коли виникає загроза життю). Ця захисна, чи “доброякісна”, агресія служить для виживання індивіда або роду, вона має біологічні форми вияву і загасає, тільки-но зникає небезпека. Другий різновид – “злаякісна” агресія, деструктивність або жорстокість, властива тільки людині і майже відсутня в інших ссавців. Вона не має філогенетичної програми, не служить біологічному пристосуванню і не має, таким чином, жодної конкретної мети.

Е.Фромм розуміє відношення доброякісно-оборонної агресії до злаякісно-деструктивної як інстинкту до характеру, тобто твердить про необхідність розмежовувати природні ваблення, що кореняться у фізіологічних потребах, і специфічні людські пристрасті, які мають своїм джерелом людський характер. Інстинкт – це відповідь на фізіологічні потреби людини, а пристрасті – це відповідь на екзистенціальні потреби, і тому останні є виключно людськими [7, 123].

Філософ вирізняє низку дій, які називає “псевдо агресією”. Він залічує до них такі різновиди дій, як ненавмисні (наприклад, випадкове поранення людини), ігрові (потрібні під час учбового тренінгу на майстерність, спритність і швидкість реакцій), а також ті, що не мають жодної деструктивної мети і негативних мотивацій, як-то гнів, ненависть тощо. Історія цивілізації засвідчує, що фехтування, стрільба з лука, різні види боротьби розвинулися з потреби уразити ворога, але потім цілком втратили свою первинну функцію і перетворилися на види спорту.

Захисна агресія є чинником біологічної адаптації. Мозок тварини запрограмований у такий спосіб, щоб мобілізувати наступальні й оборонні імпульси, якщо виникне загроза вітальним інтересам тварини (наприклад, у випадках, коли

тварину позбавляють життєвого простору, обмежують їй доступ до їжі, або коли виникає загроза для її потомства). Зрозуміло, що мета захисної агресії полягає у збереженні життя, а не в його руйнуванні.

Порівнюючи людину і тварину можна дійти висновку, що тварина сприймає загрозу лише за наявності очевидної небезпеки, тоді як людина здатна передбачати і реагувати завчасно. Інакше кажучи, механізм оборонної агресії в останньої мобілізується не лише тоді, коли вона відчуває безпосередню небезпеку, а й тоді, коли явної загрози ще немає. Виходить, що людина здатна виявляти агресивну реакцію на свій власний прогноз. Крім того, вона може побачити небезпеку і там, де її немає. Саме в цьому Е.Фромм вбачає джерело більшості сучасних воєн.

Людина, подібно до звіра, захищається, коли щось загрожує її інтересам. Проте сфера інтересів людини значно ширша, ніж у звіра. Людині для виживання потрібні не лише фізичні, а й психічні умови (останні є, можливо, навіть важливішими).

Е.Фромм тлумачить реакцію на загрозу таким чином: страх змушує до реакції або нападу, або втечі. Страх, як і біль, є надзвичайно негативно зарядженими відчуттями, і людина прагне будь-що їх позбавитися. Вона може вдаватися до сексу, до сну або ж до спілкування з іншими людьми, однак найдієвішим є й лишається агресивність.

Одним із різновидів біологічного пристосування є інструментальна агресія, яка переслідує визначену мету – забезпечити те, що потрібне чи бажане. Руйнування (деструкція) саме по собі не є метою, воно служить лише допоміжним засобом досягнення справжньої мети. У такому розумінні даний різновид агресії подібний до оборонного, проте відрізняється від останнього низкою факторів. Серед ссавців лише у хижаків, для яких агресія є способом виживання, існують вроджені нейронні зв'язки, які мотивують напад на здобич.

Отже, доходимо висновку, що в людини агресивність засновується на навчанні і не має філогенетичної програми. Під час дослідження цього феномена Е.Фромм користується поняттями “необхідне” і “бажане”. Необхідне є безумовною фізіологічною потребою (наприклад, у вгамовуванні голоду). Коли людина здійснює крадіжку через те, що у неї немає елементарного мінімуму, щоб прогодувати себе і свою сім'ю, то таку агресію можна кваліфікувати як дію, що має під собою фізіологічну мотивацію. Під бажаним можна мати на увазі те, що люди (на відміну від тварин) хочуть мати не лише те, що їм потрібно для виживання і те, що становить матеріальну основу гідного життя; більшість людей вирізняються непомірністю в їжі, сексі, своєму прагненні до влади, слави тощо. Біологічно адаптивна агресія слугує справі життя. Проте лише людині властиве прагнення катувати і вбивати заради власного задоволення. Це єдина жива істота, здатна знищити собі подібних без будь-якої користі чи потреби для себе.

У результаті еволюції людина набула таких властивостей психіки, які трапляються лише у неї і не мають аналогів в інших видів. До них можна залічити свідомість, розум і уяву. Останні не можуть існувати у вакуумі і вимагають для свого існування і функціонування “карти світу”. Опис світу може бути примітивним, як це буває в диких племенах, або надзвичайно складним, як у цивілізованому суспільстві. В середині цієї структури задається своєрідна система координат, користуючись якою людина може регулювати свою поведінку і одержувати ціннісні орієнтири, а саме – до чого слід прагнути і чого уникати. Людині життєво потрібні мета, а також об'єкт шанування. Об'єктом шанування може бути будь-що – від простих ідолів у диких племенах до єдиного Бога в пізніх релігіях.

Людський мозок потребує не лише мінімального відпочинку, а й певною мірою збудження (емоційно значущих стимулів). Г.Сельє описує цей стан як еустрес. Відомо, що дефіцит емоційно значущих стимулів, особливо в ранньому віці (сенсорна депривація) часто-густо спричиняє формування особи-агресора, причому значущість

цього чинника у формуванні агресивності є на порядок вищою, ніж фізичні покарання та інші шкідливі у виховному процесі чинники. Відомо, що в умовах сенсорної ізоляції людина починає відчувати зростаючий страх аж до паніки і галюцинацій (що засвідчують експериментальні дослідження). Е.Фромм однією з найважливіших умов дозрівання індивіда визначає наявність відчуття єднання. Е.Еріксон ретельно розробив цю тему і засвідчив необхідність для людини ідентифікації себе з іншими людьми (референтною групою), нацією тощо, тобто коли людина може сказати: “Я така сама, як вони, вони такі самі, як я”. Для людини краще ідентифікувати себе з такими субкультурами, як хіпі або наркомани, ніж не ідентифікувати себе зовсім [7, 123].

Е.Фромм вирізняє три категорії осіб за їх відношенням до проблеми гальмування і збудження:

1) категорія людей, здатних продуктивно реагувати на стимулююче збудження; вони не знають гальмування;

2) категорія людей, які постійно потребують додаткового стимулювання, а також постійної зміни збуджуючих факторів; ці люди приречені на хронічне гальмування, але оскільки вони його компенсують, то майже цього не усвідомлюють.

3) категорія людей, яких неможливо ввести у стан збудження нормальними (для більшості людей) збуджуючими факторами. Ці люди хворі і часто можуть усвідомлювати власну ущербність. На думку Е.Фромма, це люди, які страждають на хронічну депресію, котра супроводжується хронічним гальмуванням. Особливо небезпечним наслідком “некомпенсованого гальмування” є насильство й агресивність. Найчастіше вони виявляються в пасивній формі, наприклад, коли людині подобається дивитися жорстокі криваві сцени, зокрема по телебаченню. А від пасивного задоволення жорстокими сценами й насильством лише один крок до численних форм активного збудження, яке досягається через садистичну і деструктивну поведінку як наслідок хронічної невротичної депресії, яку супроводжує гальмування. Суспільство отримує таких людей, які перебувають у нібито застиглому стані: вони не переживають радощів, проте не знають ні жалю, ні болю, ні горя.

Е.Фромм вводить такі поняття, як “біофілія” і “некрофілія”, розуміючи під першим прагнення до всього живого, що росте, а під другим – до всього мертвого, хворого, такого, що розкладається. Другому типові властиве нав'язливе бажання перетворити все живе на неживе, прагнення до руйнування заради руйнування, інтерес до всього суто механічного (небіологічного), крім того, пристрасть до насильницького розриву природних біологічних зв'язків. Прагнення до мертвого найчастіше простежується у снах некрофілів. Некрофільській характер може виявитися також і в переконанні того, що існує єдиний шлях вирішення проблем – насильство. Для некрофілії характерним є переконання, що насильство – це “здатність перетворити людину на труп”. Такі люди реагують на проблеми життя в основному деструктивно і ніколи не намагаються допомогти іншим людям знаходити конструктивний спосіб рішення їх проблем. Розумний, освічений некрофіл може говорити про речі, які самі по собі могли б бути цікавими, але підносить їх манірно, холодно, байдуже, педантично, мляво і формально.

Протилежний тип характеру – біофіл, навпаки, може говорити про переживання, які самі по собі не дуже цікаві, але подає їх так зацікавлено і живо, що заражає інших своїм гарним настроєм.

Г.Маркузе доходив висновку, що протягом існування людства культурному примушенню піддавалося не лише його суспільне, а й біологічне ество, сама структура людських інстинктів. Проте саме в цьому примушенні і полягала основна передумова прогресу. Руйнівна сила обох інстинктів виникає з імперативного прагнення дістатися максимального задоволення як самоціль.

Доречним було б згадати приклад із піддослідною мишею, якій до мозкової зони задоволення було введено електроди, за допомогою яких вона стимулювала себе до того часу, поки не загинула від виснаження. Цей дослід засвідчив, що потрібні певні обмеження, оскільки сублімована таким чином енергія йде не лише на творчу, а й на рутинну працю, метою якої є підтримання цивілізації. Поведінка на інстинктах підтримується силовими структурами влади, а також позитивними і негативними санкціями. Людиноподібна тварина лише тоді стає людиною, коли відбувається радикальна трансформація її природи. Цю зміну З.Фрейд описав як трансформацію принципу задоволення у принцип реальності [5].

Проте нестримуваний принцип задоволення неодмінно призводить до конфлікту з природним і людським оточенням. Індивід доходить висновку, що цілковите і безболісне задоволення всіх його потреб є неможливим. Криза, яка відбувається після цього, спричиняє новий принцип-реальність. Внаслідок цього людина набуває вміння відмовлятися від моментального, невірного і небезпечного задоволення заради відстроченого, стримуваного, але “гарантованого”.

І навпаки, із зміцненням принципу реальності людина, яка була не більше, ніж набором тваринних інстинктів, перетворилася на організоване “Я”, яке прагне до того, що “є корисним” і що може бути одержаним без збитку для себе і свого життєвого оточення. Під впливом принципу реальності у людини розвивається функція розуму і здатність мислення, аналізу, синтезу, уваги, пам'яті. Вона стає свідомим, мислячим суб'єктом, що рухається за раціональним вектором, який нав'язується ззовні.

На думку Ф.Перлз, агресія і деструкція (як елементи сприйняття) є необхідними для подальшого глибокого розуміння. Процес, який слідує за деструкцією, – це реконструкція. Деструкція і реконструкція міцно пов'язані з нашою поведінкою щодо об'єкту. Таким чином, будь-які довірчі відносини між людьми можливі лише тоді, коли руйнуються певні бар'єри, а люди починають розуміти одне іншого.

Можна припустити, що людина досліджує партнера подібно до того, як ми досліджуємо картину (“розчленовуємо її”). Інакше кажучи, якщо переживання “заковтується” цілком, воно не може асимілюватися і, таким чином, сприймається як форма, а не як зміст. “Міжособові контакти можуть існувати лише за достатньої здібності до деструкції і подальшої реконструкції, а ці два процеси є похідними взаємодії емоційно-вольової та інтелектуальної сфер (що ж відбуватиметься при їх порушенні?)” [6, 67].

Коли відбувається порушення рівноваги одним із різновидів вияву агресивності і деструктивної поведінки стає жорстокість. Жорстокість (в юридичному значенні) – це особливо брутальні способи здійснення злочинів. Також це певні властивості характеру людини. Вони можуть бути навмисними чи мимовільними, людина може бути такою, що реалізується в певних діях, вербальній поведінці (спричинення мук словами) або в уявленні-фантазуванні, що оперує образами катувань, страждань людей або тварин. Жорстокість може бути свідомою і неусвідомленою, тому постає питання про співвідношення її з его і з несвідомим. Жорстокість може виявлятися по відношенню до людей і тварин, причому широко відомими є випадки розщеплювання, співіснування жорстокості до людей і, водночас, сентиментальності щодо тварин. Жорстокість додає певного забарвлення згвалтуванням, хуліганським діям, нанесенню тяжких тілесних ушкоджень, доведенню до самогубства. Парадоксальним є поєднання поширення і стійкості жорстокості у суспільстві, а також схвалення більшістю населення, зокрема, якщо вона виявляється в межах формально санкціонованих дій, наприклад, побиття політичних демонстрантів. Під жорстокістю як особовою межею слід розуміти прагнення до спричинення страждань людям або тваринам, що виявляється в діях, бездіяльності, словах, а також фантазуванні відповідного змісту.

Злоякісна агресія, деструктивна поведінка є складовими асоціальної або антисоціальної поведінки. На думку К.Ясперса, цілком інший тип асоціальності

розвивається як нездатність спілкуватися з іншими і неспроможність пристосовуватися до ситуації (через занижку здатність до емпатії). Суб'єктивно ця нездатність відчувається як щось вельми болісне. Будь-який контакт стає тортурами, і тому людина намагається їх уникати, надаючи перевагу самоті. Це і є причиною страждань індивіда, оскільки, пригнічуючи в собі соціальні інстинкти, він відчуває кончу потребу у спілкуванні і любові. Його асоціальність стає помітною. Сором'язливість поєднується з безтактовністю, зовнішні вияви є непомірними, поведінка суперечить загальноприйнятим нормам. Людина відчуває негативну реакцію навколишніх і тому дедалі більше замикається у собі [8, 88]. Здатність до міжособових контактів вимагає, насамперед, емпатії.

Емпатія – це поняття, яке позначає здатність до аналогової, опосередкованої функціональної системи, котра призначена для оброблення інформації, що впливає ззовні, і розщеплює її шляхом встановлення зворотного зв'язку прогнозу подальших подій і виробляє стратегію і тактику поведінки для отримання найбільшої користі для самої людини. Емпатія не є застиглою, оскільки впливає на встановлення міжособових контактів. Якщо функція лімбічної системи автоматично порушується, то порушується і здатність до емпатії. Отже, чим вищою у людини є здатність до емпатії, тим більше вона прагнучиме до спілкування.

Людина з низькими емпатичними здібностями уникатиме спілкування внаслідок чого страждатиме, а процес ідентифікації та її вітальні потреби задоволені не будуть. Такі люди схильні, зазвичай, до моралізаторства, хворобливої саморефлексії і відчуття внутрішньої порожнечі, також вони мають низький афектний фон (дистимію). Сенсорна й емоційна депривація спричиняє, як правило, психоз. Такі суб'єкти раціональні, оскільки їх мислення позбавлене достатнього емоційного забезпечення. Інколи, під впливом зовнішніх обставин стресового характеру, вони переходять на інший, вищий рівень екзистенції. Після чого у них виникає відчуття власної ущербності через те, що вони пізнали інший, вищий екзистенціальний рівень.

Александр у своїй праці “Нотатки про відношення комплексу неповноцінності до комплексу провини” (1938) розмежовує психологію відчуття провини і психологію відчуття неповноцінності, тобто сорому. У психоаналітичній літературі того часу терміни “провина” і “сором” використовувалися як взаємозамінні. Александр довів, що вони мають різний емоційний зміст і цілком протилежні функціональні результати.

Відчуття провини – це реакція на якусь неправильну, необмірковану дію щодо іншої людини, що викликає прагнення одержати покарання. Таким чином, винна людина шукає покарання; далі її провина, гальмуючи подальшу агресивність, має паралізуючий ефект. Така реакція наявна у депресивних хворих, загальмованих і відсталих, таких, що звинувачують себе в гріховності.

Водночас сором – це реакція на відчуття слабкості, невмілості, приниженості щодо інших. Психологічна реакція на сором протилежна реакції на відчуття провини: вона стимулює агресивність. Щоб позбавитися сорому, індивід має довести, що він не слабкий, що він може перемогти того, хто його зганьбив. Сором – така примітивна реакція, що виявляється навіть у тварин; але відчуття провини може виникнути лише тоді, коли в індивіда розвинута совість, тобто тоді, коли індивід усвідомлює і приймає моральні цінності свого кола.

Ворожі, агресивні імпульси викликають відчуття провини; воно, своєю чергою, пригнічує здатність людини утвердитися в змаганні з іншими. Неможливість самоутверджуватися гальмує успішне змагання з іншими, паралізує агресивність і ворожість. Таким чином, виникає замкнуте коло, яке полягає в основі багатьох невротичних розладів [1, 23].

Доходимо висновку, що до формування деструктивної агресивної поведінки можуть призводити ті чи інші особливості міцної взаємодії між біологічними і соціальними чинниками.

Отже, людина постала перед тваринним світом надзвичайно агресивною, оскільки ніхто з хребетних не вбиває так послідовно і безглуздо представників свого роду. Що ж таке агресія? З чим пов'язані подібні форми агресії? Чи можна її модифікувати? Які чинники, що збільшують або зменшують її рівень? Це ті численні запитання, які стоять перед філософами, соціологами та і взагалі перед науковим світом.

Дати визначення агресії надзвичайно важко, оскільки у широкому вжитку цей термін використовується в різних значеннях. Щоб спростити розуміння агресії, потрібно поглянути крізь термінологічність і відокремити буденне розуміння агресії, яке вказує на напористість людини, від розуміння, пов'язаного з деструктивністю поведінки. Інакше кажучи, слід вирізнити поведінку, що шкодить іншим людям, і нешкідливу поведінку. Визначення агресії не може спиратися тільки на результат дій, воно має враховувати наміри людини, що здійснює даний вчинок.

Виходячи з цього чимало психологів поцінують агресію як поведінку, спрямовану на те, щоб заподіяти шкоду або біль іншій людині (тварині). Е.Фромм визначає агресію ширше – як вчинення збитку не лише людині чи тварині, а й загалом будь-якій речі. Збиток людині можна нанести, заподіявши шкоду будь-якому неживому об'єкту, від стану якого залежить фізичне або психологічне благополуччя людини. Останнім часом психологи підкреслюють несинонімічність понять “агресія” і “агресивність”.

Агресивність – це властивість особи, що виражається в готовності до агресії, а також у схильності сприймати й інтерпретувати поведінку іншої людини як ворожу. У такому розумінні можна говорити про потенційно агресивне сприйняття і потенційно агресивну інтерпретацію як стійку для деяких людей особливість світосприйняття і світобачення. Деякі передумови виникнення і розвитку агресії зосереджені в особливостях особи і на численних настановах, які вона отримує протягом певного часу. Посилювати агресію можуть такі зовнішні чинники, як спека, гамір, тиснява, забруднене повітря. Ці причини мають ситуативний характер. Індивідуальні детермінанти агресії мають постійний характер, вони є стійкими.

Людина схильна “тиражувати” вдалі моделі поведінки, які надалі закріплюються в досить стійкі властивості особи, тому схильних до насильства осіб нечасто вдається переробити за допомогою широко використовуваних засобів: посилення заходів, збільшення терміну покарання тощо. Агресія для них є засобом досягнення мети, а тому цілком прийнятною. Вона глибоко вкоренилася в їхній особовій структурі і, як модель поведінки, цілком влаштовує, тому навряд чи такі особи з готовністю відмовляться відповідати ударом на удар. Ключем до вирішення цієї проблеми може бути психотерапія, спрямована на підвищення рівня упевненості в собі, формування зрілого погляду на життя і стосунки з іншими людьми.

Чому сучасна людина так часто вдається до агресії як способу вирішення життєвих труднощів? Як ми вже відзначали, людина навчається агресії, тобто можна твердити про процес соціалізації агресії як наслідок засвоєння навичок агресивної поведінки і розвитку агресивної готовності особи. На користь цієї концепції свідчить те, що дитина, зазвичай, не вибирає агресію усвідомлено, а надає їй перевагу, не маючи навичок конструктивного вирішення своїх проблем.

Агресія розглядається як соціальна поведінка, що включає навички. Щоб вчинити агресивну дію, людина має багато знати: наприклад, які слова і дії заподіють страждання, які прийоми будуть найбільш хворобливими тощо. Ці знання не даються при народженні, люди мають навчитися поводитися агресивно. Агресія надає реальні винагороди. Так, діти з успіхом пригноблюють інших дітей під час ігор, можуть

постійно вимагати від них того, чого хочуть – іграшок, привілеїв тощо. А.Бас вважає, що агресія щедро винагороджується й у дорослих. Найкращий спосіб підкріплення агресивної поведінки – це безпосереднє заохочення. Підкріплення похвалою, матеріальною винагородою, речами, вищим статусом або просто прийнятнішим ставленням з боку інших людей.

Засвоєння агресивних реакцій на своєму досвіді відіграє важливу роль. Немає потреби репетирувати агресивну поведінку; її символічного зображення в кінофільмах, телепередачах, літературі цілком достатньо для формування ефекту навчання. Людина, яка стала свідком насильства, відкриває для себе нові аспекти агресивної поведінки, раніше відсутні в її поведінці.

Спостерігаючи агресивні дії інших, людина може переглянути обмеження своєї поведінки: іншим можна, значить і мені можна. Постійне споглядання сцен насильства призводить до втрати емоційної сприйнятливості до агресії і чужого болю. Внаслідок цього людина так звикає до насильства, що перестає розглядати його як неприйнятну форму поведінки.

Не викликає сумніву те, що суспільство, хворе на агресію і нетерпимість, заражає ними і своє молоде покоління. Небезпека полягає в тому, що у нового покоління хвороба може стати вродженою і масовою, перетворитися із соціальної патології на соціальну норму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Александр Ф., Селесник Ш.* Человек и его душа. – М., 1995.
2. *Антонян Ю.М., Гульдан В.В.* Криминальная патопсихология. – М., 1991.
3. *Докинз Р.* Эгоистичный ген. – М., 1993.
4. *Лоренц К.* Агрессия. – М., 1994.
5. *Маркузе Г.* Эрос и цивилизация. – К., 1995.
6. *Перлз Ф.* Опыт психологии самопознания. – М., 1993.
7. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994.
8. *Ясперс К.* Общая психопатология. – М., 1997.
9. *Elliot F.A.* Violence: A Product of Biosocial interactions // The Bulletin of the American Academy Of Psychiatry and the Law. – V 16, 1988.
10. *Lewis D.O., Moy E., Jackson L.D.* Biopsychological characteristics of children who later murder. Am J.of Psych.